

A Hamlet-élmény elemzése

KÍSÉRLET AZ IRODALOM TÁRSADALMI HATÁSÁNAK MÉRÉSÉRE

HANKISS ELEMÉR

Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya 1958 őszén engedélyt kapott 500 kérdőív kibocsátására, azzal a céllal, hogy *Shakespeare Hamlet*-tragédiájának jelenkori hatását vizsgálja. Az engedély értelmében a budapesti, debreceni és szegedi egyetem bölcsész-hallgatói között osztottuk szét az íveket, s belőlük összesen 59-et kaptunk vissza, vagyis az egész mennyiség mintegy 12%-át. Ez az arányszám körülbelül megfelel az ilyen méréseknél kialakult nemzetközi átlagnak. 59 kérdőív alapján általánosérvényű következtetések természetesen nem vonhatók le a *Hamlet* társadalmi hatására vonatkozóan, de az efféle kutatások lehetőségeinek és módszereinek vizsgálatára — s célunk egyelőre nem is lehetett más — már e kísérleti mérés is gyümölcsözőnek bizonyult. Ez indokolja azt, hogy tapasztalatainkról az alábbiakban röviden számot adjunk. E beszámolót azoknak a megfontolásoknak előrebocsátásával kezdjük, melyek egy hosszabb kutatás-sorozat egyik láncszemeként e közvéleményelemző kísérlethez vezettek.

1.

Formálója is a társadalomnak, nemcsak produktuma az irodalmi mű, nem tükörkép csupán, hanem embert és társadalmat alakító erő is egyben. Közvélekedés tárgya, társadalomtörténeti szemléletünk alaptétele ez, a gyakorlatban mégsem érvényesítjük kellő következetességgel. Irodalomtörténészeink általában megelégszenek azzal, hogy feltárják egy-egy irodalmi alkotás keletkezésének körülményeit, és a társadalom tükörképeként, tipikus ábrázolásaként értelmezik. Annak tisztázására azonban, hogy mi volt társadalmi hatása, ritkán és kevesen vállalkoznak. S ha ennek ellenére is számontartunk már eredményeket e téren, azt elsősorban nem az irodalomtörténetírásnak, hanem három másik társadalomtudományi diszciplinának köszönhetjük. Az esztétikának, mert a művészetek hatásának definiálása szükségszerű kiindulása vagy végeredménye minden rendszeres széptannak — a neveléslélektannak, mert kísérletek egész sorát végezte már el annak megállapítására, hogy milyen hatással vannak az olvasmányok a fejlődő szellemiségre —, és végül a könyv- és könyvtárszociológiának, mert egyre szélesebbkörű kutatásai mindinkább teljes képet adnak az olvasó ízléséről, érdeklődési köréről és igényeiről.

De bármennyire értékes anyag gyűlt is e kutatások során így egybe, arról még ma is csak meglehetősen homályos, és inkább vágyak mintsem tények alakította elképzeléseink vannak, hogy volt-e, s mi volt az irodalom történeti szerepe a társadalom és a társadalmi tudatformák fejlődésében. Mert az esztétikus a konkrét művektől elvonatkoztatott általánosságok síkján mozog, a pedagógust elsősorban lélektani és nem történeti momentumok érdeklik, a közvéleménykutató pedig általában befejezettnek tekint munkáját azzal, hogy egy-egy irodalmi mű vagy műfaj népszerűségét számszerűen megállapította, anélkül, hogy e népszerűség forrását vagy társadalmi következményeit, hatását kutatta volna.

Megállapítható-e egyáltalában, s ha igen, hogyan mérhető e hatás mértéke és mibenléte? Meghatározható-e az irodalom történeti hatása, az a mód, ahogyan formálta korszakok érzelmi arculatát, színezte kedélyállapotát, edzette öntudatát, segítette az ember társadalmi rendjének kibontakozását? Az esztétika és a lélektan, az irodalom- és a művelődéstörténet együttes munkája szükséges ahhoz, hogy e kérdésekre tudományos hitelű választ adhassunk. Hosszú munka áll a kutatás előtt, mert irodalmi művek sokaságának hatását kell regisztrálnia ahhoz, hogy az irodalom egészének történelemformáló szerepét mérlegelhesse. E munkában a könyvtártudomány is érdekelve van. Egyrészt az eredményekben, mert ha az irodalmi hatás törvényszerűségei meghatározhatók, akkor az olvasószolgálat és általában a könyvtárpolitika elméleti alapjai jelentősen megerősödnek. De szerepet kap a könyvtártudomány a munka elvégzésében is. A könyvtörténész ugyanis rendelkezik azokkal az eszközökkel, melyek segítségével nyomon követheti egy-egy olyan irodalmi mű útját, mely túlélte saját korát és nemcsak az őt létrehozó társadalomra hatott, hanem eleven fényforrás maradt későbbi korokban is. Nyomába szegődve egy-egy ilyen, a századokon szinte üstökös-ként áthúzó irodalmi alkotásnak, hatásának nem csupán egyetlen, hanem szinte minden vetületét megfigyelheti, látva, mint fogyatozik meg vagy teljesedik ki, mint gazdagszik vagy halványul színeke, lesz erősebb vagy gyengébb hatása, aszerint, hogy milyen kor, milyen társadalom világnézetének, életélményének szférái szűrnek át sugarait.

Kísérletképpen mi is vállalkoztunk egy ilyen könyvtörténeti, hatástörténeti kutatásra — nem elsőnek természetesen, mert a harmincas években már tekintélyes irodalma volt az úgynevezett „utóéleteknek”, „Nachwelt”-eknek. De azok többsége a szellemtörténet jegyében fogant, és inkább különböző korok elvont szellemiségének visszfényét kereste egy-egy mű, egy-egy irodalmi hős metamorfózisában, mintsem azt a meg-megújuló, koronként változó hatást, melyet emberre és történelemre kifejtett. Választásunk *Shakespeare Hamlet*-jére esett, azért erre a darabra, mert pályájának nyomai még évszázadok távlatából is jól fellelhetők, és joggal tételeztük fel, hogy ha vannak olyan irodalmi művek, melyek a pusztas zórakozásnál többet jelentettek az emberiségnek, akkor a *Hamlet* minden bizonnyal ezek között van.

Aki megpróbál behatolni a *Hamlet*-irodalom világába, élmények és vélemények, kritikák és teóriák, vallomások és vitacikkek jószerelemmel áttekinthetetlen rengetegében találja magát, s alig hiheti, hogy egyetlen mű ennyiféleképpen hathatott, élmények ilyen széles skálájának forrásává lehetett. Ha adatainak sokaságát rendszerezni kívánja, mindezekelőtt e hatás különös, legyezőszerű szétsugárzásának, ezerféle élménnyé való szétporlásának törvényszerűségeit kell tisztázni.

Történeti kutatásaink során arra a megállapításra jutottunk, hogy e roppant változatosság ellenére, a tragédia közvetlen, elsődleges hatása minden korban és minden embernél ugyanaz — és ez az alaphatás csak később, az érzelmi és gondolati feldolgozás során bomlik szét annyiféle *Hamlet*-élményre és képre. E jelenség oka valószínűleg abban keresendő, hogy az emberi tudat nem viselheti el a tragikumot, az emberi lét eredendően tragikus voltának gondolatát, eredeti, tömény állapotában. Alighogy a hatás érte, máris nekilát, hogy hatástalanítsa, vagy legalább átalakítsa, és az élet medréből kicsapó, romboló áradatát teremtő gondolatok és érzések forrásává szelídítse. A tragikus hatás félelmes erői ellen folytatott küzdelem során alakul ki az emberben az a végső *Hamlet*-élmény, mely már nem pusztító, hanem alkotó erő. A *Hamlet*-irodalom egésze így inkább elleplezése, mintsem kifejezése a darab eredeti, nyersen tragikus hatásának.

A hatás elleni védekezésnek sok lehetősége van. Egyesek úgy teszik ártalmatlanná, hogy megfosztják általánosérvényűségétől. Megállapítják, hogy *Hamlet* tragédiája nem általában az emberi sors tragédiája (— mint ahogy az előadás során maguk is érezték —), hanem csak egy bizonyos, különleges embertípusé, akihez nekik, mint nézőknek, nem sok közük van. Így születik meg a melankólikus *Hamlet*, és így a flegmatikus — az introvertált és a cezaromániás — a túlérzékeny és a túlértelmes — a destruktív és a dekadens — a szexualfóbiában vagy más ideg-bajban szenvedő — és így tovább. Vannak olyanok, akik nem tipológiailag, hanem térben és időben távolítják el maguktól. Szerintük — *Hamlet* tipikusan renaissance ember, sorsa és tragédiája is csak abban a korban, és semmiképpen sem a mi korunkban képzelhető el; — *Hamlet* a középkor és az újkor határán, két világ fordulópontján él, s pályáját így hatalmas történelmi erők harca roppantja össze; — *Hamlet* jellemét és sorsát az erzsébetkori lélektan és filozófia szemüvegén át kell vizsgálnunk és megértenünk: saját élményeink semmiképpen sem irányadóak. Vannak sokan olyanok is, akik elvont problémákba, filozófiai vagy erkölcsi teóriákba merevítik forrongó élményüket. Így lesz *Hamlet*-ből az — idealizmus vagy a realizmus tragédiája — az önzés vagy az önzetlenség — az önismeret hiányának vagy a túlzott lelkiismeretességnek tragédiája — a rideg intellektualizmus vagy a magányosan küzdés tragédiája — a történelmi hivatás be nem töltésének tragédiája — és így tovább. S végül talán legtöbben vannak olyanok, akik *Hamlet* elől az erkölcs védelmi vonalai mögé menekülnek.

Am ha az eredeti tragikus hatást elleplezik is a *Hamlet*-teóriák,

azoknak az életszemléletét és törekvéseit, akik megalkották őket, annál világosabban elárulják. Mert mindenki ahhoz a magatartáshoz vagy világnézethez menekül, mely már amúgyis kialakult volt benne életének és sorsának végső kérdéseivel szemben. Ha tehát végig kísérjük és szám-bavesszük az egymást követő nemzedékek *Hamlet*-élményének hosszú láncolatát, tulajdonképpen a társadalom változó magatartás-formáinak, meg-megújuló és mindig újabb célok felé forduló törekvéseinek történetét pergetjük le szemünk előtt.

Csakhogy mindez még csak annyit jelent, hogy a *Hamlet*-élmény történetében híven tükröződnek az emberi társadalom és az emberi szellem fejlődésének különféle mozzanatai —, de hogy mennyiben hatott a tragédia e fejlődésre, arról nem esett szó. Az eddigiekből legfeljebb arra következtethetünk, hogy amennyiben hatott, károsan hatott, azzal, hogy újra és újra megingatta az emberek biztonságérzetét, megzavarta kialakult életszemléletüket, és védekezésre, fölösleges küzdelemre kényszerítette őket. De vajon valóban fölösleges-e e küzdelem, és valóban csak védekezésről van-e itt szó?

Tisztában láthatunk e kérdésben, ha a *védekezés* szó helyett alkalmasabbat keresünk. Mert ennek valami rossz mellékíze van: az embernek csak gyengeségére utal, pedig ereje is éppen itt, a tragikus hatás elleni küzdelemben mutatkozik meg legnemesebb formájában. Nemcsak védekezés ez a küzdelem, hanem állásfoglalás is egyben, állásfoglalás a lét nagy kérdéseivel, sorssal és halállal, önmagunkkal és a társadalommal szemben. Művészetnek és irodalomnak — s ezen belül elsősorban a tragédiának — az a legfőbb értéke és történelemformáló hatásának lényege, hogy erre az állásfoglalásra, számadásra rá tudja kényszeríteni az embert. Mert nem könnyű szembenézni saját gyengeségeinkkel és félelmeinkkel, az élet ismert és ismeretlen erőinek roppant küzdelmével. Saját erejéből ki tud kitörni megszokott fogalmainak világából, kényelmét és pillanatnyi biztonságát ki ne féltene az ilyen számvetéstől, még akkor is, ha tudja: sorsa és jövője függ attól, hogy éber vagy eltorpult öntudattal figyel a világ dolgait? A tragédia nemcsak azzal segít, hogy e számadásra kényszeríti az embert. Akik hatása elől nem menekültek vissza túlonúl korán érzelmi és gondolati bástyáik mögé, azoknak erőt és lendületet is ad arra, hogy a megrázkódtatás után világukat újra harmóniába, az eddiginél talán magasabb összhangba rendezzék maguk körül. Fölkavar, de erőt is ad — rombol, de alkotásra is ösztönöz egyben.

A *Hamlet*-élmény történetét tanulmányozva így hát azt a küzdelmet követhettük nyomon, melyet az ember *Hamlet*tal szemben és *Hamlet*tal szövetségben folytatott az élet fel-felörvénylő zürzavara és meg-megmerevedő rendje ellen. A félelem és a megalkuvás erői ellen. A szabadságért, ha arra volt szüksége a társadalomnak, vagy a rendért, ha ennek nosztalgiája ébredt föl a szívekben. — Történeti kutatásaink módszereit és eredményeit egy alkalommal már összefoglaltuk [*], így itt *Hamlet* hatás-történetének csak legfőbb mozzanataira kell utalnunk.

[*] *Neue Wege der Hamlet-kritik.* (Shakespeare Jahrbuch 1958.)

Shakespeare korában, a középkori világnézet keretei közül egyre inkább kiszakadó ember a küzdelemhez szükséges érzelmi energiák egyik fontos, a sztoicizmus és a machiavellizmus mellett talán leggazdagabb forrását a renaissance tragédia teremtette tragikus pátoszban találhatta meg. A *Hamlet* jelentőségét emellett még az is növelte, hogy minden más korabeli tragédiánál nyitabban fedte föl a feudális rend ellentmondásait, az életnek azt a mindinkább félelmetessé és értelmetlenné bomló káoszát, mely egyre elviselhetetlenebb élményként lapangott a kor tudatában — és végül le is győzte ezt a félelmet azzal, hogy a maximumra fokozva *Hamlet* energiáit megmutatta: az emberi akarat, az emberi szellem fölébe kerekedhet e zűrzavarnak (mert a hős csak a színpadon bukik el, a néző lelkében ő s nem a külvilág a győztes). Hatott a tragédia azzal is, hogy egy tisztultabb rendnek, emberibb életnek azt a nosztalgiáját lobbantotta magasabb lángra az emberekben, mely a lélek síkján az elkövetkező kor vallási mozgalmainak, a társadalom síkján a nagy angol polgári forradalomnak vált egyik hajtóerejévé. A 17. és 18. század fordulóján, az 1680—1750 közötti évtizedekben a polgári rend konszolidálása folyik. A korabeli polgár hisz és hinni akar abban, hogy az életnek értelme és célja van, s hogy az a társadalom, melyben él, összhangban van a természet törvényeivel és az emberi érdekekkel. A lét végső kérdéseit és az életben felmerülő ellentéteket az erkölcsi jó és rossz keretein belül mindenkor feloldhatónak érzi. E társadalom szellemi irányítói barbárnak és talán veszélyesnek is érzik *Shakespeare* darabjait, s hogy zavaró hatásától megkíméljék kortársaikat, átdolgozzák őket, s csak így, átdolgozott formában adják elő a színházakban. Nem elégszenek meg azzal, hogy a darab végén életben hagyják *Hamletet*, hanem minden zavaró gondolatot, érzést és stiláris momentumot eltávolítanak a szövegből, könnyen megoldható erkölcsi konfliktussá egyszerűsítve így az eredeti, tragikus töréshez vezető ellentétet.

A 18. század második felében *Shakespeare* neve a preromantikus mozgalmak zászlajára kerül. *Hamlet* kínzó tépelődései igazolják a kor emberének növekvő kétségeit, és segítik abban, hogy szétfeszítse az ekkorra már bénítóvá merevült racionalizmus béklyóit. Új érzelmek és új szenvedélyek energiáival tölti fel az emberek lelkét, akik sorsának titokzatos homályában saját jövőjük fényeit-árnyait kémlelik.

A forradalmak és a háborúk újra válságba, bizonytalanságba sodorják az európai társadalmakat, s ezen a romantika kora csak fokozatosan, meg-megújuló támadásokkal lehetett úrrá. *Schlegel* és nemzedéke, hogy ne kelljen szenvednie, megtagadja az életet, és e kétségbeesett tiltakozásában *Hamletet* elődjének és társának érzi. *Schopenhauer*, és azok, akiknek vágyait és szemléletét kifejezte, már filozófiává tudja fogalmazni a pesszimizmust, s így gondolatilag is a kétségbeesés fölé tud kerekedni. De a győzelem feltétele még nála is az élet megtagadása. Rézignációjában példa és példakép *Hamlet*. *Victor Hugo* nemzedéke az első e korban, mely képes elfogadni az életet: az ő *Hamletje* már nem

menekül előle, hanem szembefordul és küszködik vele. S hogy győzhessen, a költő lángésszé, titánná exaltálja a hőst és önmagát, úgy, hogy végső, egyelőre még szükségszerűnek érzett bukásuk nem értelmetlen pusztulás, hanem a romantikus hős nagyszerűen tragikus, pátosszal teli mártírhalála. Az érzelmi energiák e fellángolása után a végső diadalt *Hegel* aratja azzal, hogy az élet jelenségeit újra a gondolatok logikus és átfogó rendjébe képes összefogni. Nála *Hamlet* már nem példa, hanem kontraszt: rajta, ifjúságának nagy élményén méri le azt az utat, melyet ő és követői tettek meg a tanácstalan kétségbeeséstől a cselekvő bizonyosságig.

A 48-as forradalmak után olyan gazdag anyag áll rendelkezésünkre, hogy a különféle társadalmi osztályok és törekvések *Hamlet*-élményének alakulását külön-külön is nyomunkövethejük. Megfigyelhetjük *Hamlet* szerepét a konzervatív és a liberális szemlélet küzdelmében, a társadalmi forradalom világnézetének vagy a nietzschei lázadás szennvedélyének térhódításában. Láthatjuk, hogyan válik idegbeteg és rezignált herceggé a dekadens nemzedék tudatában, s hogyan telítődik meg újra robbanó energiákkal az expresszionista extázisban; hogyan kíséri el a semmi félelmetes útjaira az egzisztencialistát, és hogyan veszi át a társadalmi haladás zászlóját azok kezéből, akik a jövőben keresik életük, s mindannyiunk életének jobbrafordulását. S hogyan válik végül misztériumjátékok hőségé azok szemében, akik az emberi múlt nagy hagyományaiban és az emberi sors mélységeiben kutatják az élet új és teljesebb rendjének lehetőségét.

4.

A *Hamlet* jelenkori hatását kutatva abban a helyzetben vagyunk, hogy a szokásos forrásokon túl (kritikák, elméleti fejtegetések, színházi beszámolók és nyilatkozatok, naplórészletek és levelezések, könyvforgalmi és színház-statisztikai adatok, könyvillusztrációk és díszlettervek stb., stb.) újabb lehetőségek is nyílnak előttünk: mindenekelőtt az, hogy magához az érdekelt félhez, a nézőhöz vagy az olvasóhoz fordulunk, olyan kérdéseket téve fel neki, hogy *Hamlet*-élményének minden lényeges, tudatos vagy öntudatlan mozzanatát elárulja. A kérdőíves kutatás természetesen nem helyettesítheti a kutatás hagyományos módszereit. Csupán egy új lehetősége ez munkánknak, és eredményeit mindenkor ellenőriznünk kell, egybevetve őket a kutatás egészének tapasztalataival. Csak ha e határozott fenntartással folyamodunk a kérdőívekhez, és méréseinket rendszeresen kiterjesztjük minden korosztályra és minden társadalmi rétegre, akkor számíthatunk arra, hogy a mai kor társadalmának *Hamlet*-élményéről minden eddigi korszakénál differenciáltabb és hitelesebb képet nyerünk.

Eredményeink egyelőre igen szerények. Engedélyünk, mint már említettem, összesen 500 ív kibocsátására és kizárólag bölcsészhallgatók közötti terjesztésre volt. A visszaérkezett 59 kérdőív így pusztán egyetlen társadalmi csoportról, és ezen belül is csak egyetlen korosz-

tályról szolgált adatokkal. Ezekből nemcsak hogy általános, az egész társadalomra vagy korra érvényes következtetések nem vonhatók le, de még e kis közösségre vonatkoztatva se igen értelmezhetők, mert e válaszok és számadatok csak más társadalmi rétegek válaszaihoz viszonyítva kapják majd meg jelentőségüket. Am ha adataink végső összegzésével várnunk kell is, e kísérleti mérés arra mégis alkalmat adott, hogy kérdőívünk hiányosságait megállapítsuk és a majdan befutó anyag feldolgozásának lehetőségeit és módszereit tisztázzuk.

Kérdőívünk* első, általános részében a válaszolók néhány személyi adata után érdeklődtünk, hogy a feleletek annak idején majd különböző szempontok szerint csoportosíthatók legyenek. Kérdéseink nyomán az életkor, a nem, az iskolai végzettség és a foglalkozás valóban pontosan megállapítható, de a válaszolók szellemi érdeklődése és társadalmi hovatartozása homályban maradt. E tekintetben a kérdőív még kiegészítésre szorul. Kísérleti mérésünk általános jellegű adatai: Az ívet 59-en küldték be, közülük 56-an 18—30 évesek; 30 éven felül összesen ketten, 50 éven felül mindössze egyetlen válaszoló van. Iskolai végzettsége egy kivételével mindegyiknek gimnáziumi érettségi, foglalkozásuk, 3 kivételével, bölcsészhallgató. 22-en férfiak, 37-en nők.

A kérdőív *Hamletre* vonatkozó kérdéseit és feleleteit elemezve ugyanúgy kell eljárunk, mint ahogy történeti kutatásaink során tettük. Azt kell megfigyelnünk ez alkalommal is, hogy milyen mértékben hatott a tragédia, és milyen állásfoglalásra készítette a kor társadalmát. Elemzésünk négy egymást követő szempontja így a következő lesz: 1. A hatás intenzitása. — 2. A hatás pozitív vagy negatív iránya. — 3. A hatás jellege és tartalma. — 4. Az élmény végső kialakulása és tartóssága.

A hatás intenzitása

Számszerűen nehezen mérhető, mert az emberi élmények feszültségének és erősségének mérésére még nincsenek voltokkal és ampèrekkel dolgozó műszereink. Pedig az élmény-intenzitásnak széles skálája van, mely a közömböségtől, a rokonszenven és a csodálaton át, egészen az önkívületig terjed.

A mérés legbiztosabb forrása nálunk a válaszok stílusa és jellege.*

* Hadley Cantril-nek, a közvéleménykutatás ismert szaktekintélyének könyvéből is kiderül [*Gauging Public Opinion*, Princeton 1944], hogy még a legnagyobb tudományos apparátussal dolgozó amerikai közvéleménykutató intézetek is csak, vagy elsősorban stiláris mozzanatok elemzése útján tudják az intenzitás fokát mérni. Skálájuk is igen kezdetleges; összesen három fokozatból áll, melyek a következők: „erős — mérsékelt — gyenge.”

* A kérdőívet tanulmányunk „Függelékében” tesszük közzé, az egyes kérdésekre beérkezett válaszok számszerű megoszlásának feltüntetésével.

Pusztán *igen*-nel és *nem*-mel, vagy kizárólag aláhúzásokkal adott válaszok általában sekély, jellegtelen élményre vallanak. A szöveges feleletek ezzel szemben általában mélyebb hatásra utalnak, s hangjuk szenvedélyessége vagy higgadtsága, megállapító vagy vitatkozó jellege, érzelmi és értelmi telítettsége az élmény erősségének mértékét az esetek többségében biztosan elárulja. Jó ellenpróbája az így kapott eredménynek a válaszokban előforduló ellentmondások jellegének vizsgálata. Formális önellentmondás, tévedés, vagy logikai hibák sokasága biztosan jelzi, hogy az élmény nem volt mélyenszántó, s az illető minden kérdésnél azt írta, ami éppen eszébe jutott. Mint például a 40. számú kérdőív kitöltője, aki előbb azt húzza alá, hogy *Hamlet önmaga dönt sorsáról* [10. kérdés], majd néhány sorral alább, anélkül, hogy okát adná e véleményváltásnak, már azt, hogy *Hamlet a társadalom áldozata* [15. kérdés]. Azok a válaszok viszont, melyek a dolgok lényegében rejlő ellentmondásokat tárják föl, általában mély élményből fakadnak. Az előző kérdésekre például a 18. számú íven a következő feleletet olvashatjuk: *Hamlet saját magának is, a társadalomnak is áldozata. Más társadalmi körülmények között nem bukott volna el, de meg sem született volna.* E válaszoló későbbi feleleteiben is nagy ellentétek feszülnek, s így egyre inkább meggyőződünk élménye szokatlanul nagy intenzitásáról. *Az ember önmagában erőtlén, ez igaz — írja —. De sorsát csak akkor bízza nagyobb hatalmakra, ha azok célja emberséges.* Vagy másutt: *Nem töprengeni, hanem cselekedni kell. Ez igaz, ha a cselekvésre van lehetőség* [28. kérdés].

Fontos adat az élmény intenzitását tekintve a tragikus hőssel való azonosulás mérve és jellege. Mert ha nem szükségszerű függvényei is egymásnak, általában összefüggének. Teljes, fenntartás nélküli azonosulás nehezen képzelhető el erős élmény nélkül, és megfordítva. Az azonosulás mértéke pedig 9., 16. és 19. kérdéseink segítségével már számszerűen mérhető. Az e kérdésekre adott válaszokból az derül ugyanis ki, hogy közösséget vállal-e az ember Hamlettel vagy sem, hogy szeretne-e rá hasonlítani, és eszményképének tekinti-e vagy sem. Kísérleti mérésünknel az eredmény a következő volt:

Igen:	Igen is, nem is:	Nem:
40%	20%	40%

E számarány korok és társadalmi csoportok szerint valószínűleg változó, s mint ilyen, jellemző.

Néhány további kérdéssel még megbízhatóbbá tehetjük eredményeinket, pl. azzal, hogy

- sajnálja-e *Hamletet* vagy sem? [13. kérdés]
- idegbeteg embernek tartja-e, akihez az egészséges embernek nincs köze? [11. kérdés]
- fontosnak tartja-e Fortinbras végső bevonulását? [25. kérdés] —

és így tovább.

A hatás jellege. Pozitív vagy negatív hatás

Aszerint tekintjük a hatást negatívnak vagy pozitívnak, hogy végső fokon nyomasztó volt-e vagy erőadó, hogy csökkentette vagy növelte az ember életenergiáit, fékezte vagy ösztönözte cselekvő lendületét. Több kérdés eredményét összegezve [7., 9., 16., 22., 25—28.] meglehetősen pontos számokat kapunk. Mérésünknel az arány a következő volt:

Pozitív hatás:	Semleges:	Negatív:
35%	30%	35%

Ez az arány körülbelül megegyezik az azonosulás arányszámával, s a kérdőívek egyenkénti vizsgálata is igazolja azt a feltevést, hogy a hatás pozitív vagy negatív jellege valamiféle összefüggésben lehet az élmény intenzitásával. Talán annyiban, hogy azok, akiknek elég szerencsésük vagy bátorságuk volt ahhoz, hogy hagyják a tragikus élmény hullámaint átcsapni magukon, végül megújodva kerülnek ki e megrázó élményből. S így *megrázónak* és *felzaklatónak* érzik ugyan, de egyben, és végső fokon, *erőadóknak* és *felemelőnek*. S csak a legritkább esetben *nyomasztónak* vagy *elkedvetlenítőnek*, mint azok közül sokan, akik aggályoskodva eleve elzárkóztak előle, vagy csak félfő óvatossággal merítkeztek meg benne [26. kérdés].

Azt, hogy a hatás intenzitása és jellege milyen lélektani és társadalmi körülményektől függ, igen nehéz lesz, de egyik legfőbb feladatunk megállapítani. Egyelőre még csak a feltevéseknél tartunk. Valószínűnek látszik például, hogy átmeneti korokban, átalakulásban lévő társadalmakban, egy régi rend ellen, s egy új rendért küzdő társadalmi osztályokban vet legnagyobb hullámot a Hamlet-élmény. Így például a 18—19. század fordulóján, Herderéktől kezdve egészen Victor Hugo nemzedékéig. Nyugodt, statikus korok, és a mindenkori konzervatív rétegek, ezzel szemben, általában ellenségnek, veszélyes, felforgató erőnek érezték e tragédiát, a 18. század derekán éppúgy, mint a 19. század második felében. Annak érezték sokszor olyan nagydinamikájú világnézeti csoportok is, melyek ellenállhatatlan lendülettel törtek egy jól ismert és biztos cél felé, mint például a hegelianusok és a Junges Deutschland mozgalom hívei. A bizonytalanabb, céljaikat, és egy elviselhetetlen jelenből kifelé vezető útjaikat még csak sejtő, de biztosan még nem ismerő emberek és közösségek, ezzel szemben, mindenkor közel érezték magukhoz *Hamlet* titokzatos világát és tépelődő, nosztalgiákkal teli szellemét.

Ha e lélektani és társadalmi körülmények szerepét még nem ismerjük is pontosan, azt már határozottan megállapíthatjuk, hogy a hatás sohasem egyoldalú, hanem mindig kölcsönös. Az, hogy a végső élmény pozitív-e vagy negatív, mindig küzdelem eredménye, mely két erőközpont: a tragédia és az emberi tudat közt zajlik le. E küzdelem sokféleképpen alakulhat. Van úgy, hogy a tragédia alig, vagy egyáltalán nem téríti ki megszokott útjából az embert, van úgy, hogy magához vonzza és megtöri, vagy más irányba tereli lendületét. A kérdőív összes válaszainak

együttes értékelése teszi csak lehetővé e küzdelem felvázolását, de ha a hatás mibenlétét tisztázni akarjuk, e feladatra feltétlenül vállalkoznunk kell majd. Valamiféle rendet kell mindenekelőtt teremtenünk a jelenségek sokaságában; a műalkotás és az ember közt folyó párviadal ezernyi lehetőségét és változatát néhány tipikus küzdelemformába kell össze-sűríttenünk, mert eredményeink csak így lesznek jellemzőek és statisztikailag jól értékelhetőek. Leszögezi hogy *Hamlet nem mai ember*, s ezzel a kérdést a maga néhány tucatszámú kérdőív alapján próbát tehetünk néhány fontosabb magatartás- és küzdelemtípus meghatározására.

1. *Az élmény létre sem jön.* Van olyan ember, akire *Hamlet* egyáltalában nem hat. Az élmény meg sem születik benne, s így életdinamikája nem térül ki megszokott, állandó irányából. Higgadtan tudomásul veszi *Hamlet* értékeit, és főképpen hibáit, anélkül, hogy ezek különösebb érzelmi vagy gondolati reakciót váltanának ki belőle. Leszögezi hogy *Hamlet nem mai ember*, s ezzel a kérdést a maga részéről már le is zárta.

2. *Hangulati elzárkózás.* Negatívan értékeli *Hamlet*et ő is, de már nem elég erős ahhoz, hogy közömbösen tudjon elhaladni mellette: féltve, iszonyodva húzódik vissza előle: *csupa tragédiák sorából állna az élet* — írja, ha sok olyan ember élne, mint *Hamlet*. Az előző még annyira távol volt a tragédia világától, hogy *megnyugtatónak* érezhette (— akiknek nagy élményt jelentett, sohasem mondják annak —); ez az ember itt már megérezte a tragédia atmoszféráját, és *nyomasztónak* mondja. Igyekszik is távortartani magát tőle.

3. *Gondolati elzárkózás.* Félti nyugalma és biztonságát a tragikus élménytől, s így hallani sem akar *Hamlet*ről. Ingerülten elutasít minden olyan gondolatot, mely kapcsolatban lehet vele. Kérdések egész sorára nem felel, másokat kurta igényekre és nem-ekre méltat csupán, s hogy bele ne bonyolódjék a hamleti gondolatvilágba, még fenntartásait sem fogalmazza meg, hanem válasz helyett ezt írja pl.: *Kérdezzék meg Freudot.* Máskor ugyanilyen szűkszavúan és bizonytalan tartalommal *Schopenhauer*hoz utasít bennünket.

4. *Erkölcsei elzárkózás.* *Hamlet* komor világa már-már magához vonzza, magányosságát, kiábrándultságát és rezignációját sajátjának is érzi, — de aztán egyszerre megtorpan és visszafordul: kesernyészélethez távol van a hamleti kétségbeesés. *Túl sok bonyodalmat okozna az életben, ha sok olyan ember volna mint Hamlet*, — írja s hogy minden szálát eltépjen közte s önmaga közt, erkölcsi kifogások egész sorát sorakoztatja föl hirtelenében ellene.

5. *Negatív élmény, de töretlen életlendület.* Kísérleti mérésünk egyik leggyakoribb típusa. A rokonszenv és a csodálat érzése *Hamlet* felé vonja, értékek egész sorát fedezi fel benne, *Hamlet* sorsa meg is rendíti, — de saját, felfelé ívelő életlendületét mindez nem törli meg. Nem azonosul *Hamlet*tal, nem bonyolódik bele sorsának szövevényébe. Határozottan leszögezi hogy *Hamlet tragikumaként nem általánosítható.* A darab tanulságait keresve minden cselekvő, aktív, jövőbetörő gondolatot aláhúz, sőt azt, hogy *nem töprengeni de cselekedni kell* három lelkes felkiáltójellel még külön hangsúlyozza is.

6. *Negatív élmény, és nehezen diadalmaskodó életlendület.* Sok tekintetben azonos az előzővel, de optimizmusa, életlendülete nem olyan töretlen, s így nem szabadul meg olyan könnyen a tragédia varázsköréből. Érezve gyengeségét, eleve több fenntartással él, mint az előző, de mindig újra és újra elárulja, hogy *Hamlet* sorsát sajátjának is érzi. Végül sikerül valahogy leráznia magáról az élményt, az utolsó pontnál három cselekvő, tette serkentő választ is aláhúz, de aláhúzásai halványak, alig láthatóak, a sorok között bizonytalanul elveszűnek: nem keltik a határozott meggyőződés benyomását.

7. *Negatív élmény kényszerű vállalása.* Ez egyike az idősebb válaszolóknak. 32 éves. Válasza feltűnően szögletesebb, és nem olyan lendületesen egyértelmű, mint a fiatalabbaké. Kényszeredetten vállal közösséget *Hamlettel*: *érzek jellemével közöset — írja —, de azt is, hogy káromra van.* Vágy és valóság nála sokkal élesebben széjjelvált már, mint a többiekénél. Azok egy-egy nagy érzés hevében még ki tudnak szakadni a kétségbeesésből is, míg nála már minden bizakodó hang cinizmusba csuklik. A reményt már csak illúzió formájában ismeri. Nála a végső tanulság sem egy megállapítás már, hanem csak egy követelmény, melynek beteljesedésében jó lenne, de aligha lehet hinnie: *A jónak győznie kell ahhoz, hogy az élet szép legyen.*

8. *Sikertelen küzdelem a negatív hatás ellen.* E kérdőíven lépésről lépésre nyomon követhető, hogyan harcol az ember *Hamlet* ellen, hogy vonzódik hozzá, s hogy löki el tőle újra és újra magát, hogy ne kelljen kétségbeesésben és tragikus sorsában osztoznia, annak ellenére, hogy saját kétségbeesését és sorsát fedezi fel bennük. Mindig, újra és újra megtagadja *Hamletet*, bírálja, semmibe veszi, közömbösséget tettét majd keserűen nekitámad, — de mindig, újra és újra hatása alá kerül, és a kétségbeesés hullámai átcsapnak rajta. E változó sikerű küzdelem a kérdőív utolsó pontjáig tart, addig az előre megadott feleletig, hogy *hiszek az életben, mert vannak Hamletek.* Ezt határozottan kihúzza, és utána írja: *ez a legnagyobb örültség.* De e felkiáltás szenvedélyes keserősége arra vall, hogy a küzdelem még távolról sem zárult le közte és *Hamlet* között.

9. *A párhuzamosság élménye.* Ez itt már pozitív élmény. *Hamletet* fenntartás nélkül nemes és bátor léleknek tartja, akinek az *igazságszeretet* a legfőbb tulajdonsága, és célja a *világ jobbátétele.* De mindez semmiféle személyes élményt sem jelent neki: nincs szüksége *Hamlet* energiáira. Még csak eszményképnek sem tekint: saját erejéből is biztosan tör előre.

10. *Intellektuális élmény.* Nem él át semmit, csak megfigyel. A darabot pusztán megoldandó gondolati feladatnak, *problémának* tekinti. Nem kerül *Hamlet* igézete alá: higgadtan elemzi jó és rossz tulajdonságait. Finom megkülönböztetésekre képes: a modern ember csak külsőleg hasonlít *Hamlethez*, — írja — *mert határozatlanságuk rugói mások. Hamlet túl sokat lát, a modern emberből az akarat hiányzik.* Nem hangulaterber: nem veti el teljesen, és nem is eszményíti *Hamletet*. Körültekintően felméri a társadalmi szükségletet, és kijelenti: nagyon sok olyan emberre, mint *Hamlet* semmiesetre sincs szükség, *de néhány feltétlenül kell: a közösség lelkiismerete.*

11. *A rokonszenv élménye.* *Hamlet* iránt mély rokonszenvet érez, de nem azonosul vele. Élménye nagy és személyes, vonzódása mély és őszinte. De csupán rokonszenv ez, és nem közösségvállalás. Ahogy ő maga is írja: *Hamlet nem jelkép, de a gondolkodó ember mindig rokonnak érzi magát vele.* Vagy másutt: *Hamlet nem típus, de a modern ember is érezheti magát hasonlóknak.* Hasonlóknak és rokonnak, de nem azonosnak.

12. *A csodálat élménye.* A fenntartás nélküli csodálaté. *Erkölcsei nagyság* jellemzi *Hamletet*, és az, hogy *célratörő, átlagon felüli ember, aki meg tudta tagadni önmagát egy magasabb cél érdekében.* Sőt: *még Ophéliáról és a szerelemről is le tudott mondani,* — amit az ívet kitöltő diáklány az ív hátlapján még külön is méltat. De mindennek az a következménye, hogy *Hamlet társadalmon kívül álló, magányos ember, nem típus:* csak csodálni lehet, s nem azonosítani magunkat övele. És hinni az életben, *mert vannak Hamletek.*

13. *A totális élmény.* Teljes, fenntartás nélküli azonosulás és elragadtatás. Nem rokonszenv ez, és még csak nem is csodálat már, hanem a teljes közösség érzése. *Nem szeretnék, de kénytelen vagyok hasonlítani Hamletre — írja —; őt utánozni nem lehet, ő az ember végzete.* A magányosság és a kétségbeesés élményét teljesen átéli, s ebből a kétségbeesésből csak egyfajta lázadó dacosság, és a tragikus sors vállalásának nemes patosza emeli, lendíti fel őt és *Hamletet.* Hogy

lelki beteg-e Hamlet? Igen az, ha betegség a töprengés olyan dolgok felett, melyek másnak magától értetődnek, a habozás, mikor más tört ránt, és a lemondás a nagy érzelemről, a magányosságért és a kétségbeesésért.

A hatás iránya és tartalma

Azon belül, hogy előjele pozitív volt-e vagy negatív, vonzó volt-e, vagy taszító, pontosan meg kell, és meg lehet határozni azt, hogy mi volt a hatás iránya és tartalma: azt, hogy mire ösztönözte az embert, miben volt vonzó és miben taszító hatással rá. Itt elsősorban azokat a válaszokat kell összegeznünk [7., 16., 19., 24., 27., 28. kérdés], melyekből az derül ki, hogy mit tartanak értéknek, s mit értéktelennek, mit követendőnek, s mit elítélendőnek benne az emberek. Kísérleti mérésünk eredményei a következők: (A számok azt jelzik, hogy egy-egy tulajdonság összesen hány szavazatot kapott.)

Pozitív, vonzó értékek:	Negatív, taszító értékek:
Igazságszeretet 65	Töprengés, határozatlanság, gyenge
Humanizmus, erkölcs 35	akarát 80
Intelligencia 33	Kétkedés 32
Igényesség 14	Melankólia 10
Elvi következetesség 14	Gyávaság 3

Ez az értékkála emberenként és koronként valószínűleg jellemzően változik. Lehetséges például, hogy az igazságszeretet, az intelligencia és az igényesség csak, vagy elsősorban a fiatal korosztály szemében a legfőbb érték. Az mindenesetre erre vall — bár önmagában még semmit sem bizonyít —, hogy a három idősebb válaszoló közül kettő nem említi egyikét sem e tulajdonságoknak. A fiatal korosztály sajátossága valószínűleg az is, hogy ítéletükben erkölcsi mozzanatok csak a legrikább esetben fordulnak elő, sőt, van köztük olyan is, aki arra a kérdésre, hogy erkölcsös ember-e Hamlet, ezt válaszolja: *Mi az erkölcs? — Ez anakronizmus.* Értékítéleteik leginkább vitalisztikusnak mondhatók: csaknem kizárólag tétlenségét és határozatlanságát vetik Hamlet szemére, és a gyors, lendületes cselekvést hiányolják nála. Két idősebb válaszoló, ezzel szemben, szinte egyedül áll azzal, hogy Hamletet elsősorban erkölcsileg marasztalja el, és bukásának okát abban keresi, hogy bosszúvágy vezette és a gyilkosságtól sem riadt vissza.

Hamlet vonzónak és taszítónak érzett tulajdonságai még csupán összetevői annak a végső eredőnek, a tragikus hatás ama végső irányának, melyben ösztönző vagy fékező erejét kifejti. Hogy a hatásnak mi e végső iránya, azt kérdőívünk két utolsó kérdése, és kérdéseink valamennyijének összegezése van hivatva eldönteni. A 27. kérdés azt kutatja, hogy milyen szimbólummá vált Hamlet a néző képzeletében; azért ezt, mert a szimbólum a tragikus élmény végső szintézise, benne testesül meg mindaz, amit a tragédiában végső fokon vonzónak és taszítónak érez az ember. E kérdésünk úgynevezett „többválaszos” kérdés volt, vagyis a kérdőívet kitöltő hallgatók előre megfogalmazott válaszok közül választhatták ki azokat, melyekkel leginkább, illetve legkevésbé érte-

nek egyet. A pozitív és negatív válaszok számszerinti megoszlását a Függelékben közöljük. — Hogy a tragikus hatás végső irányának meghatározásában biztosan ítélhessünk, a kérdőív 28. kérdésével megegyezően megfogalmaztattuk mindenkivel a tragikus élményt, de ezúttal már a praktikus konklúziók síkján. *Van-e, s ha van, mi a tanulsága Hamlet sorsának?* — így szólt a kérdés. A válaszok megoszlását ezúttal is a Függelékben közöljük.

A válaszok nagy többsége bizakodó, cselekvő, eszményekben és emberben hívő magatartásra vall. Nem naiv és zavartalan optimizmusra, mert sokan érzik nagy és gyakran teljesíthetetlen feladatok terhét, s azt, hogy *Hamlet* szembekerült a társadalommal és magányba kényszerült. Nem hisznek egyszerű és gyors megoldásokban sem, nem áztatják magukat azzal, hogy ma már egyszer s mindenkorra túljutottunk a hamleti problémákon. Válaszaikba keserű és cinikus hangok is vegyülnek, és vannak akik húsz-huszonkétéves fejjel már-már a rezignáció hangulatát és magatartását próbálgatják. De kétségeik és fenntartásaik végső fokon inkább ösztönzik, mintsem gyengítik abbeli hitüket, hogy az önmagával és az étellel szemben igényes, az igazságot szenvedélyesen kereső ember cselekvő, alkotó lendülete az élet legfőbb értéke, és biztos záloga a jövőnek, mindnyájunk jövőjének.

De ne tekintsük véglegesnek ezt az összegezést. Mindezt inkább csak a kérdőíves hatás-kutatás lehetőségeinek bemutatására mondtuk el. Az ívek tartalmi elemzésére, a *Hamlet*-élmény társadalomtörténeti szerepének meghatározására csak akkor kerülhet sor, ha méréseinket a társadalomnak már minden rétegére és csoportjára kiterjesztettük.

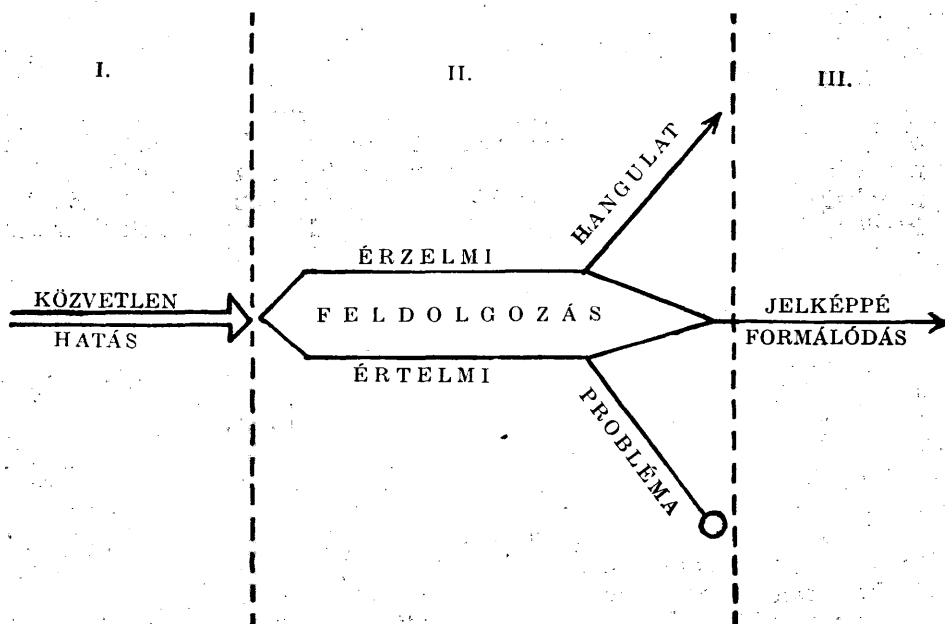
Az élmény végső kialakulása és tartóssága

Azt már korábban láttuk, hogy a tragédia közvetlen hatása hogyan kényszeríti védekezésre és küzdelemre az embert, s hogy e küzdelem során hogy alakulnak át a tragikus hatás nyers, romboló erői termékeny emberi élménnyé. A hatás és ellenhatás, az élménnyé és végül emlékké formálódás e mechanizmusára vonatkozó ismereteinket úgy mélyíthetnők el, ha kísérleti méréseinket időben is kiterjesztenők, és e folyamat különböző szakaszaiban megismételjük. Az első mérést még a közvetlen hatás perceiben, vagyis egy *Hamlet*-előadás szüneteiben és közvetlenül az előadás után kellene elvégeznünk. A másodikat néhány órával, vagy legfeljebb egy-két nappal később, hogy a hatás érzelmi és értelmi feldolgozásának periódusát figyelhessük meg; s végül, néhány hónappal később a harmadikat, hogy az élmény tartósságát, kopását, további alakulásait követhessük nyomon. A mérést véleményünk szerint minden esetben azonos szövegű kérdőívvel kell végrehajtanunk, mert az élmény alakulása így határozható meg a legnagyobb pontossággal és hitelességgel. Íveinket már ennek a szempontnak figyelembevételével szerkesztettük meg, de alkalmunk, sajnos, mindezideig csak a végső stádium mérésére volt. Válaszolónk az ív kitöltése előtt általában több hónappal vagy évvel látták, illetve olvasták a *Hamlet*-et, és csak egyetlen egy akadt közöttük, aki az ív visszaküldése előtti napon olvasta életében először e

darabot. Néhány érdekes mozzanat azonban már ezen az egyetlen íven is megfigyelhető.

Élménye annyira kiforratlan még, hogy ő az egyetlen, aki nem tud felelni arra a kérdésre, mi *Hamlet* legfőbb jellemvonása. Nevének hallatára pedig csak egy hangulatot, a *szomorúságot* asszociálja (rajta kívül egyetlen egy ilyen van csupán), s nem valami elvontabb érzelmi vagy gondolati élményt, mint a többiek túlnyomó többsége. A hatás annyira friss és feldolgozatlan benne, hogy olyan részletmozzanatokra emlékszik még, melyekről a többiek már rég megfeledeztek, vagy általánosabb, elvontabb síkra emeltek. *Hamlet* bukásának okát például *nagybátyjával való ellentétében* látja, míg a többiek ugyanezt mondjuk már így fogalmazzák meg: *Hamlet bukásának oka a régi és az új erkölcs összeütközése*. Nem vált még, és nem is válhatott még jelképpé sem benne a hamleti sors, mert a típusá, jelképpé válás az élmény-alakulás végső eredménye.

De ne keverjük össze az általánosítás és a szimbólumalkotás mozzanatát, mert ezek nem egyidejű jelenségek, hanem a hatás-mechanizmus egymást követő fázisai. E folyamatot a következőképpen lehetne felvázolni:

Az első szakasz a közvetlen hatás periódusa, ezt, mint mondtuk, az előadás szüneteiben végzett mérésekkel lehetne közelebbről megismernünk. A második a védekezésnek, az élmény érzelmi és gondolati feldolgozásának és általánosításának ideje. Vannak — a kérdőívek tanúsága szerint — olyanok, akiknél e feldolgozási folyamat igen kezdetle-

ges fokon megállapodhatott, mert élményük szinte csak a szemünk előtt, az ív kitöltése közben emelkedik az elvontabb gondolatok magasságába. Egyik válaszoló például, arra a kérdésre, hogy mi Hamlet tulajdonképeni célja, előbb azt a választ húzza alá, hogy a *bosszúállás*, majd mikor később felfedezi az általánosabb, elvontabb feleleteket, kihúzza a *bosszúállást* és ezúttal már, a felfedezés hevében egyszeriben a két legelvontabb választ húzza alá. Azt, hogy célja *a világ jobbátétele és az élet értelmének, céljának megtalálása* volt. És nem ez az egyetlen eset, ahol e jelenség megfigyelhető. Az ívek többsége ilyen.

Lássuk a számadatokat. Az ív elején, a 6. kérdésnél (— *Miért halogatja Hamlet a bosszúállást?* —) a következőképpen oszlanak meg a válaszok:

	Konkrét	Elvont
1. Töprengő, határozatlan jellem	19	
2. Bizonyítékokat keres	17	
3. Lelkiismereti, erkölcsi aggályai vannak	8	
4. Megfelelő alkalomra vár	6	
5. Fél a felelősségtől	2	
6. Kiméli anyját vagy Ophéliát	4	
7. A konvenciók akadályozzák	1	
8. Túlnagy a feladat		1
9. Messzebbre tekint, célja nem a bosszú		1
	57	2

Az utolsó két válasz kivételével mind egyszerű, „dramaturgiai” okokra hivatkozik, melyek magyarázzák, de csak akkor magyarázzák meg a halogatást, ha a darab lényege és *Hamlet* célja nem más, mint a nagybátyja elleni küzdelem. Később azonban, annál az előbb már idézett kérdésnél, hogy *mi Hamlet igazi célja* [20. kérdés], a válaszok eloszlása a következő:

	Konkrét	Elvont
1. Az élet értelmének megtalálása		28
2. A bosszú	16	
3. A világ jobbátétele		15
4. Önmaga megismerése		5
5. A hatalom megszervezése	3	
6. A reménytelenség leküzdése		4
	19	52

Itt már praktikus, a dráma eseménysíkjában maradó válasz mindössze 19 van, a többi az életfilozófia magasabb szféráiba emelkedett föl. De ha *Hamlet*nek valóban ilyen általános, mondhatnók kozmikus céljai vannak, akkor a cselekvésben nyilvánvalóan nem a korábban annyójuk által emlegetett *alkalomra várás* vagy *bizonyítékok keresése* hátráltatta. Ellentmondásba keverednek így magukkal, de ez az ellentmondás nem formális, mert egy folyamat két fázisát jelzi: azt, hogy miképpen válik egyre általánosabb érvényűvé szemléletük, s hogyan bontakozik ki az ív kitöltése során egyre teljesebb és gazdagabb színekkel *Hamlet*-élményük.

A tragikus hatás harmadik és egyben utolsó szakasza az élmény jelképpé formálódása. Azzal, hogy nem egyszerűen típusról, hanem jelképről írunk, arra az érzelmi telítettségre utalunk, mely az élmény e végső formáját szükségszerűen jellemzi. Mindkettőben egy-egy tipikus társadalmi törekvés, emberi helyzet vagy sors testesül meg, de a társadalmi és lélektani típusok nagy sokaságából csak azok válnak az emberben szimbólummá, melyeknek sorsát valamilyen formában magára vonatkoztatta és személyes élményként élte át. Az élmény e végső kiforrása sok nézőnél elmarad. Ezek megállapodnak az általánosítás fokán, és élményük, ha az érzelmi elemek dominálnak benne, hangulattá oldódik fel, s ez a hangulat él bennük tovább egyre halványabb színeivel és elmosódóbb árnyalataival. Azok pedig, akiknél a gondolati mozzanatok kerültek túlsúlyba, végül egy logikai problémába fogalmazzák élményüket, és gondolati tételként, filozófiai, erkölcsi vagy történelmi igazságként raktározzák el magukban.

A hangulatok azonban könnyen elenyésznek, a gondolatok hamar feledésbe merülnek. Az ember élménye csak akkor lesz igazán maradandó, ha sikerült jelképpé sűrítetnie, vagyis ha a tragédia konkrét mozzanataitól elvonatkoztatott és általánosított élményt sikerült a tragikus hőshöz visszavezetnie, s benne ezt az általános emberi élményt megtestesítenie. A jelkép az emberi élmény végső koncentrációja, benne az élmény minden gondolati és érzelmi energiája összpontosul. Létrejöttéhez így igen nagy erők együttműködésére, és szerencsésen összejátszó mozzanatok egész sorára van szükség. Csak a legnagyobb írók képesek olyan emberi sorsok teremtésére, melyek jelképpé tisztulhatnak. De még az író is csak a lehetőséget adja, s ha nincs olyan közösség, mely e sorsban saját sorsát fedezze föl, akkor a hős csak irodalmi hős marad, sorsa hangulat vagy emlék, megoldandó probléma vagy érdekes, tanulságos kaland.

Gyakran előfordul, hogy egy-egy képzeletteremtette hős csak később, évtizedek vagy évszázadok múltán lesz szimbólummá. Lassan akkumulálódnak benne az egymást követő nemzedékek érzései és benyomásai, lassan kristályosodik ki benne egy-egy nagy emberi élmény, — míg jön végre egy korszak, mely felfedezi az eddig csak lehetőségként benne lappangó jelképeséget. Vannak a történelemnek szimbólumokban szegény és gazdag korszakai, vannak szimbólum-romboló, és szimbólum-teremtő korok. Ez utóbbiak között, újkori történelmünkben minden bizonnyal a romantika az első. Nemcsak a primitív és a középkori szimbólumvilágot élesztette újjá, hanem jelképpé emelt olyan nagy irodalmi hősokeket is, akik az előző századokban egyszerű irodalmi figurákként éltek az emberek tudatában: ekkor válik jelképpé *Hamlet* és *Faust*, *Don Quijote* és *Don Juan*, *Thyl Ulenspiegel* és még mások annyian. És végül, új szimbólumok egész sorát teremtette meg, köztük talán több maradandót, mint később, a hivatalosan is szimbolizmusnak nevezett irodalmi korszak.

De nemcsak jelképteremtő írók és korszakok, hanem jelképteremtő olvasók is vannak. Kevés azoknak a száma, akik képesek a jelképeséget felfedezni egy-egy emberi sorsban, de ezek az olvasás, a befogadás láng-

elméi. Ugyanúgy szükség van rájuk, mint a nagy alkotókra, mert csak bennük van meg a lelki energiáknak az a nagy feszültsége, mely a többiek számára is szimbólummá formálja az irodalmi élményt. Irodalomtörténészeink és kritikusaink legnagyobbjai voltak csak mindenkor ilyenek. De sokan voltak, bárcsak sokan lennének mindig, az ismeretlen olvasók és színházlátogatók közt.

Sokminden gátolhatja és akadályozhatja meg véglegesen azt, hogy egy-egy irodalmi hős, egy-egy emberi helyzet vagy sors jelképpé tisztulhasson. Azt már láttuk, hogy az érzelmi vagy értelmi elemek túlsúlya hogy terelheti holtvágányra az élményt; de nem válik szimbólummá akkor sem, ha sekély volt, és a befogadó lélek erőtlenségre, saját sorsának, helyzetének átélésére képtelen. Nem válik azzá, ha az embernek túlontúl sok fenntartása, erkölcsi vagy bármilyen más kifogása van a hőssel szemben. Vagy ha Hamlettől elvonatkoztatva fogad csak el és tekint eszményinek néhány jellemvonást. Mint ahogy egyik válaszolónk teszi, mikor ezt írja: *Jó tulajdonságai — elvontan tőle — követhetők, de teljes egészében nem az, akitől tanulhat a ma embere.* A szimbólumnak épp az a lényege, hogy nem elvonatkoztat az embertől, hanem ellenkezőleg: megtestesít benne egy elvont, általános tulajdonságot vagy emberi sorsot.

Kérdőívünk sajnos nem alkalmas annak meghatározására, hogy kiben, s milyen mértékben vált jelképpé Hamlet. Elköveltük azt a hibát, hogy a 27. kérdésnél előre felsoroltuk jóformán az összes létező Hamlet-szimbólumot, lehetővé téve így, hogy ezek közül mindenki aláhúzzon egyet vagy többet, azok is, akikről a korábbi kérdések során minden kétséget kizárólag kiderült, hogy *Hamlet* nem él jelképként bennük. Valahol az ív elején előre megfogalmazott válaszok nélkül fel kellett volna tennünk azt a kérdést, hogy *jelkép-e Hamlet, s ha igen, minnek, milyen emberi sorsnak a jelképe?* Így kiderült volna, hogy ki fogalmazta már saját erejéből szimbólummá Hamlet sorsát, és egyúttal a 27. kérdésre adott válaszok hitelessége is ellenőrizhető lett volna.

Az viszont néhány más kérdésből határozottan megállapítható, hogy feltűnően kevesen vannak azok, akikben jelképként él *Hamlet*. E jelenség okát nem ismerjük; de annál inkább figyelemre méltónak tartjuk, mivel a válaszok nagyrésze arra utal, hogy az ív kitöltői általában szegények szimbólumokban. 3-as számú kérdésünknel például, ahol több nagy irodalmi hőssel állítottuk szembe *Hamletet*, azt kérdezve minden esetben, hogy melyik a rokonszenvesebb a kettő közül, a következő meglepő eredményt kaptuk:

Hamlet — Romeo:	36 — 11
Hamlet — Othello:	40 — 10
Hamlet — Faust:	36 — 8
Hamlet — Don Juan:	49 — 0
Hamlet — Don Quijote:	43 — 5
Hamlet — Monte Cristo:	40 — 7
Hamlet — Adám:	15 — 34

A *Hamletre* adott szavazatoknak épp e túlnyomó többsége csökkenti e szavazatok értékét. Alig hihető hogy *Hamlet* ennyivel nagyobb és általánosabb élménye legyen az embereknek, mint például *Don Quijote* vagy *Faust*. Azt kell hát feltételeznünk, hogy mindezek többé-kevésbé azonos intenzitású élményként, de csak élményként élnek bennük, s tekintettel arra, hogy az ív *Hamletről* szól, a *Hamlet*-élmény elevenedett föl bennük legerősebben, s így billent az ő javára a mérleg. Mert ha a többi hősök valamelyike nem pusztá emlékként, hanem egy tipikus emberi helyzet vagy törekvés jelképeként élne bennük, akkor nevének egyszerű említése is erős élményt váltana ki az emberben és kiragadná a *Hamlet*-tragédia varázsköréből. Későbbi méréseink során ezt a kérdést is gyümölcsözőbbé tehetjük majd azzal, hogy e hősök szembeállítását megelőzve, előbb mindegyikről megkérdezzük, hogy milyen emberi sors jelképeként érzik.

*

Kutatásaink első szakasza ezzel lezárult. Kísérleti mérésünk tapasztalatait a következőkben összegezhetjük:

Eredmények:

1. A munka során kialakult a kérdőíves hatás-kutatás metodikája. Bebizonyosodott, hogy kérdőívek segítségével több-kevesebb pontossággal meghatározható egy-egy ember *Hamlet*-élménye.

2. Tisztázódtak azok a módszerek, melyek segítségével a *Hamlet*-élmény különböző mozzantaiból következtetni lehet az eredeti tragikus hatás intenzitására és irányára, tartalmára és tartósságára. Vagyis más szóval: rekonstruálni tudjuk a tragédia eredeti, közvetlen hatását, melyet az emberi tudat igen rövid idő alatt felszív magába és élménnyé alakít át, úgyhogy eredeti, tiszta formájában csak közvetlenül az előadás alatt volna rögzíthető.

Feladatok:

1. Kérdőívünket a korábban említett szempontok szerint néhány ponton korrigálnunk kell.

2. Méréseinket a társadalom széles rétegeire kell kiterjesztenünk. A kérdőíveket könyvtárak, színházak és mozik, iskolák és művelődési otthonok közvetítésével minél több és minél többféle emberhez el kell juttatnunk, úgy, hogy a befutó válaszokat életkor, iskolai végzettség, foglalkozás és társadalmi hovatartozóság szerint csoportosítva már ne csak egy-egy ember, hanem egy-egy társadalmi osztály vagy csoport *Hamlet*-élménye legyen regisztrálható. Ezekből a *Hamlet*-élményekből, *Hamlet*-képekből azután a tragédiának már nem csupán szubjektív, lélektani hatására, hanem objektív és általános érvényű társadalmi hatására következtethetünk.

3. A kérdőíves kutatáson túl számba kell venni azt a *Hamlet*-élményt is, mely korunk *Hamlet*-irodalmából, színházi, kritikai és iro-

dalomtörténeti írásaiból bontakozik ki. E két terület eredményeit összegezve határozhatjuk majd meg kielégítő pontossággal azt a hatást, melyet a tragédia a mai emberre, a mai társadalomra gyakorol.

4. S végül, ha az elmúlt korszakokra vonatkozó kutatásainkat újból áttekintjük, akkor megvilágosodik majd előttünk, hogy a jelenkori *Hamlet*-élmény hogyan illeszkedik be a koronként és nemzedékenként változó *Hamlet*-élmények, *Hamlet*-képek hosszú, történeti sorába.

FÜGGELÉK

A kérdőív szövege.

A kérdőív tulajdonképpeni szövegét mindenhol dőlt betűvel szedjük. Megjegyzéseinket és a számszerű eredményeket szögletes zárójelben közöljük.

Az ív kitöltőjének személyi adatai

- I. Kora . . . . . [56 válaszoló 18—30 év között, 3 válaszoló 30 év fölött]
- II. Férfi — nő . . . . . [22 férfi — 37 nő]
- III. Iskolai végzettsége: . . . . . [Három kivételével gimnáziumi érettségi]
- IV. Munkaköre: . . . . . [Három kivételével bölcsészhallgató]
- V. Néhány kedves könyvének címe: . . . . . [. . . . .]

A Hamletre vonatkozó kérdések

1. Hányszor látta illetve olvasta a *Hamletet*? . . . . . [Átlagban 2—3-szor]
Utoljára mikor? . . . . . [Általában több hónappal vagy évvel az ív kitöltése előtt, kivéve egy diákot, aki előző este olvasta]
2. Körülbelül milyen idősnek gondolja *Hamletet*? . . . . . [37 válasz szerint 23—28 között, és csupán egyetlen válasz szerint fiatalabb mint 20]
3. Ki rokonszenvesebb? *Hamlet* vagy *Romeo*? *Hamlet* vagy *Othello*? *Hamlet* vagy *Faust*? *Hamlet* vagy *Don Juan*? *Hamlet* vagy *Don Quijote*? *Hamlet* vagy *Madách* *Adámja*? *Hamlet* vagy *Monte Cristo*? . . . . . [Eredményt lásd a 176. lapon]
4. Életunt-e *Hamlet*, s ha igen, miért az? . . . . . [39 Igen — 16 Nem]
5. Csak tetteti-e *Hamlet* az örültséget, vagy valóban megzavarodott? . . . . . [39 szerint örült — 15 szerint csak tetteti]
6. Miért halogatja *Hamlet* a bosszúállást? . . . . . [Eredményt lásd a 174. lapon]
7. Mi *Hamlet* fő jellemvonása? . . . . . Az intelligencia? [15 szavazat] — Az erőszakosság? [0 szavazat] — A kételkedés? [21 szavazat] — A melankólia? [10 szavazat] — Igazságszeretet? [29 szavazat] — Határozatlanság? [19 szavazat] — Igényesség? [9 szavazat] — Közöny? [0 szavazat] — Vagy? . . . . .
8. Nem tartaná-e jobb megoldásnak, ha a dráma végén *Hamlet* életben maradna? . . . . . [1 Igen, 1 alternatív, 57 Nem]
9. Ismer-e *Hamlethez* hasonló embert? . . . . . [27 Igen — 21 Nem] Jó volna, ha sok olyan ember élne köztünk mint *Hamlet*? . . . . . [15 Igen — 7 alternatív — 29 Nem]

10. *Maga dönt-e Hamlet a sorsáról, vagy csak játékszere nagyobb erőknek?* . . . .
 . . . [Maga dönt: 19 szavazat — alternatív: 14 szavazat — játékszer: 20 szavazat]
11. *Vannak, akik szerint Hamlet lelki beteg, s így az egészséges embernek nem sok köze van az ő sorsához. Egyetért-e ezzel?* . . . . [8 Igen — 44 Nem]
12. *Erkölcös ember Hamlet?* . . . . [55 Igen — 4 nem válaszol]
Önző [4 szavazat] *vagy önzetlen?* [36 szavazat] [Igen is nem is: 8 szavazat]
13. *Sajnálja, vagy úgy érzi, hogy megérdemelte sorsát?* . . . . [Sajnálja 43 — nem sajnálja 8]
14. *Melyik a darab legszebb jelenete?* . . . . [A nagy monológ: 9 szavazat; Hamlet és Gertrud nagy jelenete: 7 szavazat; az egérfogó jelenet: 4 szavazat; Ophélia megőrülése: 4 szavazat; Ophélia halála: 3 szavazat; a sírásó jelenet: 3 szavazat, stb.]
15. *Vannak, akik Hamletben magában keresik bukásának okát. Mások a külső körülményeket okolják mindenért: Hamlet a társadalom áldozata — mondják. Kik járnak közelebb az igazsághoz?* . . . . [Ő maga: 11 szavazat — Mindkettő: 20 szavazat — a társadalom: 26 szavazat]
16. *Lehet-e Hamletet eszményképnek tekinteni? Miben igen és miben nem?* . . . . [24 igen — 18 „részben” — 13 Nem. Hogy miben igen ill. miben nem azt lásd a 171. lapon]
17. *Lehet-e általánosítani Hamlet tragédiáját? Lehet-e általában az emberi sors jelképének tekinteni?* . . . . [13 Igen — 43 Nem]
18. *Vannak, akik a habozó, töprengő, reményét vesztett Hamletben az úgynevezett modern ember típusát, megtestesítőjét vélik felfedezni. Egyetért-e velük?* . . . . [20 Igen — 36 Nem]
19. *Szeretne-e valamiben Hamletre hasonlítani? Mit tart legértékesebbnek Hamlet jellemében?* . . . . [12-en vannak, akik semmiben sem szeretnének hasonlítani rá. Hogy a többiek miben, azt lásd a 171. lapon]
20. *Mi Hamlet igazi célja?* . . . . [Eredményt lásd a 174. lapon]
21. *Van valami amit nem ért a darabban?* . . . . [Összesen 4 válaszolónak van egyáltalában valami problémája]
22. *Ha Hamlet nevét hallja, mire gondol először, önkénytelenül?* . . . . A szomorúságra? [2 szavazat] — A töprengésre [29] — Ophéliára? [2] — A halálra? [2] — Egy ismerősére? [7] — Az emberi sorsra? [3] — Önmagára? [0] — Az emberi lét bizonytalanságára? [12] — A küzdelem szükségességére? [9] — Vagy? . . . .
23. *Mit kifogásol Hamletben, Hamlet cselekedeteiben?* . . . . [26: semmit; — 27: határozatlanságot; — 2: bosszúállást; — 1: cinizmust; — 1: Ophéliával való bánásmódot.]
24. *Mi az oka Hamlet bukásának, tragédiájának?* . . . . [14: gyenge akarát, — 11: a kegyetlen társadalom; — 7: az, hogy egyedül küzd; — 3: igazságszeretet; — 2: gyilkosságot követ el; — stb.]
25. *Emlékszik-e és fontosnak tartja-e a tragédia utolsó jelenetét, melyben Fortinbras bevonul a királyi udvarba és egy új, boldogabb világ eljöttét hirdeti meg?* . . . . [41 fontosnak tartja, 16 nem. — Néhány jellemző válasz:
 — Ez a legszebb rész: hit a jövőben. Bár sablonos.
 — Fontos. Hamlet sorsa így nem az emberi sors tragédiája.
 — Fontos, bár ez az új világ szerintem nem sok újat, jobbat hoz a népnek.
 — Fontos, de ez a jelenet nem változtatja meg a mű alaphangulatát, és igazi választ nem ad.
 — Nem fontos: naivság.
 — Ez a hallgatóság felé csepegtetett üdítőital.

— Hamlet meghalt, mással nem törődöm.

26. *Mi a végső hatása, végső hangulata egy Hamlet-előadásnak?*

- Megnyugtató [8 szav.] — vagy — fölzaklató? [23 szavazat]
vigasztaló [7 szav.] — vagy — kétségbeejtő? [1 szavazat]
felemelő [27 szav.] — vagy — nyomasztó? [15 szavazat]
erőt adó [12 szav.] — vagy — elkedvetlenítő? [6 szavazat]

27. *Mi Hamlet tragédiájának a lényege? Milyen eszmény, milyen embertípus, milyen emberi sors tragédiájának a jelképe? (Az előre megfogalmazott válaszokat, melyek közül a hallgatók választhattak, nem eredeti sorrendjükben közöljük, hanem előre vesszük azokat, melyekkel a legtöbben egyetértettek, és a sor végére hagyjuk azokat, melyek ellen a legtöbben tiltakoztak. + jellel tüntetjük fel az egyetértő, és — jellel a tiltakozó szavazatok számát.)*

- A megalkuvást, hazugságot, tisztátalanságot nem tűrő ember tragédiája. [+ 29 — 1]
— Az átlagosnál igényesebb mindenben teljességre törő ember tragédiája. [+ 25 — 0]
— Egy teljesíthetetlen feladat terhe alatt összeroppanó ember tragédiája. [+ 17 — 7]
— Az emberi magányosság tragédiája . . . . . [+ 17 — 1]
— A töprengő, cselekvésre képtelen ember tragédiája . . . . . [+ 16 — 9]
— A túlzott érzékenység tragédiája . . . . . [+ 12 — 3]
— A kívülálló, a társadalommal szembekerült ember tragédiája. [+ 13 — 5]
— Az elérhetetlen eszményekben hívó, idealista ember tragédiája. [+ 8 — 9]
— Az emberekben csalódott, mindenből kiábrándult ember tragédiája. [+ 8 — 7]
— A kiméletlen és küismerhetetlen végzet egy áldozatának tragédiája. [+ 7 — 6]
— A végtelen utáni vágy és a véges emberi lét ellentétének tragédiája. [+ 7 — 7]
— A lét borzalmaitól megiszonyodott ember tragédiája . . . . . [+ 3 — 7]
— A lángész tragédiája . . . . . [+ 7 — 10]
— A haladásért, az újért küzdő és mártírként elpusztuló ember tragédiája. [+ 6 — 13]
— A hitetlen, mindenben kételkedő ember tragédiája . . . . . [+ 2 — 14]
— A közös emberi sors, minden emberi tett reménytelenségének tragédiája. [+ 3 — 15]
— A bosszúálló, megbocsájtást nem ismerő ember tragédiája. [+ 6 — 20]
— A gyengeakarató, határozatlan ember tragédiája . . . . . [+ 8 — 20]
— A kiméletlen, önző, csak önmagával törődő ember tragédiája. [+ 0 — 40]

28. *Van-e tanulsága, s ha van, mi a tanulsága Hamlet sorsának? Az hogy:*

- Ha el is bukik, mégis nagy, erős és szép a küzdő ember. . . . . [+ 38 — 1]
— Nem töprengeni kell, hanem cselekedni. Le kell győzni a reménytelenséget. [+ 28 — 2]
— Eszményekért, elvekért az életet is fel kell áldozni . . . . . [+ 18 — 2]
— Végül mindig győz az igaz, az új . . . . . [+ 17 — 7]
— Hiszek az életben, mert vannak Hamletek . . . . . [+ 11 — 7]
— Bátrabban, szebben, igényesebben kell élnünk, mint ahogy eddig tettük. [+ 9 — 4]
— Rendet, fényt, tisztaságot kell teremteni az élet zűrzavarában. [+ 9 — 1]
— A józan ész és az akarat ereje legyőz minden akadályt . . . . . [+ 9 — 7]
— A hitetlenség, a pesszimizmus, a kételkedés szükségszerűen bukáshoz vezet. [+ 8 — 2]

- Az emberi sors kompromisszumok sorozatából áll. Ebbe bele kell törődnünk. [+ 8 — 9]
- Aki átlépi az erkölcs határait, annak bűnhődnie kell . . . [+ 7 — 4]
- Az élet mindennél többet ér, nem szabad elvont ideálokért feláldozni. [+ 6 — 7]
- Nem szabad az élet ismeretlen mélységeit megbolygatni . . . [+ 2 — 7]
- Az ember önmagában erőtlén. Rá kell bízni sorsát nagyobb hatalmakra. [+ 2 — 9]
- Nem az igazság és a számonkérés a fontos, hanem a szeretet. [+ 4 — 10]
- Az élet reménytelen és fájdalmas; egyetlen megoldás a rezignáció. [+ 2 — 13]
- Mindig a gonosz, a rossz győz ezen a világon. Hiába minden. [+ 2 — 19]
- Régmúlt, sötét korszak áldozata Hamlet. Ma már túl vagyunk az ilyesmin. [+ 6 — 20]

The Hamlet-experience

An attempt at measuring the impact of the tragedy

ELEMÉR HANKISS

Literary works are not lifeless mirrors reflecting social or psychological conditions, but are also sources of energy that are transforming and shaping man and society. There are few literary historians to disagree with this statement, but there are still fewer among them who have tried to define the exact character and content of this effect. The author's intention has been to search for some new possibilities and to elaborate some new methods of gauging literary impact.

With this end in view, he chose *Shakespeare's Hamlet* tragedy for the object of his investigations and studying the history of the *Hamlet-experience*, he endeavoured to state the effect produced by this tragedy on the subsequent ages and different societies. Having reached the 20th century, his own age, he found it useful to contact *Shakespeare's* audience directly, i. e. not only through the medium of *Shakespeare-criticism*, but also by the help of questionnaires filled in by theatre-going people. In his paper, he gives account of the first experimental poll performed among arts students of three Hungarian Universities. The number of question-forms duly filled in being only 59, he keeps away from drawing sweeping conclusions concerning the *Hamlet-experience* of our days and limits himself to determine the best means and methods of evaluating and systematizing the material which, as a result of further polls, will stream in — so he hopes — in considerable quantities. He states that the questionnaires may reveal the following aspects of the tragic impact and experience:

a) *Intensity*. He lists up psychological and social factors that may influence the intensity of the impact and describes the procedure of gauging the intensity.

b) *Positive or negative nature of the impact*. He calls the tragic impact positive or negative according to its being stimulating or depressing: it is positive if it enhances the vital dynamism of people and negative in the opposite case. He states that tragic experience is not a static phenomenon but is a struggle between tragic impact and human mind. He sketches out some typical cases of this struggle.

c) *The trend and content of the tragic impact*. Here he tries to demonstrate that a thorough analysis of the question-forms will reveal the exact content of

the tragic influence and also the direction in which spectators have been driven by it.

d) *The final evolution and permanence of the tragic experience.* Being a lasting and changing process, and not a momentary, flash-light phenomenon, people's tragic experience is to be checked several times in the course of its development. Only in this way may we analyze the three subsequent phases of its evolution, i. e.

1) the action of the immediate impact,

2) the emotional and intellectual working up of the experience,

3) the transformation of the experience into a symbol, which is its ultimate and permanent concentration.

The author concludes by outlining further problems and perspectives of investigating tragic experience and literary impact in general.